

Comptabilitzant el treball de les dones: una avaluació del progrés de dues dècades*

Lourdes Benería**

Résumé / Abstract / Rešumen / Resum

Cet article essaie de faire le point sur les questions primordiales apparues dans les débats sur la sous-estimation traditionnelle du travail féminin. Après une évaluation de ce problème dans les quatre domaines principaux de sous-estimation statistique —la production de subsistance, le secteur informel, le travail domestique et le travail volontaire— on analyse les progrès réalisés pendant la dernière décennie pour une estimation plus précise des statistiques sur la force de travail et du calcul du revenu national.

Ces progrès ont été réalisés essentiellement sur trois fronts: conceptuel, théorique et méthodologique. L'article examine chacun des trois aspects et analyse les efforts faits pour une définition plus approfondie de la force de travail et de l'activité/production économique. Plus précisément l'article porte sur les différentes méthodes mises en place pour évaluer le travail domestique. Finalement on signale qu'il reste encore du travail à faire dans le domaine des définitions, des techniques, des méthodes et d'ordre culturel et pratique et on met en relief les différentes utilisations de statistiques plus sociales du travail féminin ainsi que l'importance de se servir des progrès réalisés au niveau des organisations internationales pour le travail à des différents niveaux de chaque pays.

* * *

This paper summarizes the main issues that have emerged in the debates about the traditional underestimation of women's work. Beginning with an assessment of the problem in the four main areas of statistical underestimation —subsistence production, the informal sector, domestic work and volunteer work— it then analyzes the progress made towards a more

* Article preparat inicialment per al *UNRISD, Meeting on Social Development Indicators*, Rabat, Marroc, 8-11 abril, 1991; revisat per a la presentació a la reunió anual de l'*American Economic Association*, Nova Orleans, 2-5 gener, 1991, i una edició revisada del qual es publicarà a *World Development*, gener 1992. Traduït de l'original anglès per Mireia Baylina.

** Department of City and Regional Planning, Cornell University, USA.

accurate accounting during the past decade, both in labor force statistics and national income accounts.

This progress has proceeded mainly in three fronts: conceptual, theoretical and methodological. The paper deals with each of them and analyzes the efforts made towards more comprehensive definitions of labor force and of economic activity/production. In particular, it deals with the different methods designed to estimate the value of domestic work. Finally, it points out the remaining work still pending —definitional, technical, methodological, cultural and practical— and it emphasizes the different uses of more accurate statistics on women's work and the importance of bringing the progress made at the level of international organizations to the practical work at different country levels.

* * *

Este artículo recoge los principales temas que han surgido en los debates sobre la subestimación tradicional del trabajo femenino. Después de una evaluación del problema en las cuatro áreas principales de subestimación estadística —producción de subsistencia, el sector informal, el trabajo doméstico y el trabajo voluntario—, se analizan los progresos realizados durante la última década hacia una estimación más precisa de las estadísticas sobre la fuerza de trabajo y del cálculo de la renta nacional.

Estos progresos se han producido esencialmente en tres frentes: el conceptual, el teórico y el metodológico. El artículo examina cada uno de los tres aspectos y analiza los esfuerzos hechos para obtener unas definiciones más completas de fuerza de trabajo y de actividad/producción económica. Se tratan en particular los diferentes métodos propuestos para estimar el valor del trabajo doméstico. Finalmente, se señala la tarea pendiente en los campos de las definiciones, las técnicas, los métodos y en el orden cultural y práctico, y se ponen de relieve los diferentes usos de las estadísticas más preocupadas por el trabajo femenino, así como la importancia de servirse de los progresos realizados por las organizaciones internacionales de cara al trabajo práctico en los diferentes niveles de cada país.

* * *

Aquest article recull les qüestions principals que han sorgit en els debats sobre la subestimació tradicional del treball femení. Després d'una avaluació del problema en les quatre àrees principals de subestimació estadística —producció de subsistència, el sector informal, el treball voluntari—, s'analitzen els progressos realitzats durant el darrer decenni cap a una estimació més precisa de les estadístiques sobre la força de treball i del càlcul de la renda nacional.

Aquests progressos s'han donat essencialment en tres fronts: el conceptual, el teòric i el metodològic. L'article examina cadascun dels tres aspectes i analitza els esforços fets per arribar a unes definicions més completes de

força de treball i d'activitat/producció econòmica. Es tracten en particular els diferents mètodes endegats per estimar el valor del treball domèstic. Finalment, s'assenyala que encara queda molta feina per fer en els camps de les definicions, les tècniques, els mètodes i en l'ordre cultural i pràctic, i es posen de relleu els diferents usos de les estadístiques més preocupades pel treball femení, així com també la importància de servir-se dels progressos realitzats per les organitzacions internacionals de cara al treball pràctic en els diferents nivells de cada país.

INTRODUCCIÓ

El problema de la subestimació del treball de les dones en les estadístiques de la força de treball i en els comptes de la renda nacional ha estat destacat repetidament des dels anys setanta (Boserup, 1970; Benería, 1982; Dixon & Anker, 1988; Folbre & Able, 1989; UN, 1989). Aquesta subestimació ha estat observada particularment en quatre àrees generals d'activitat: *a*) producció de subsistència; *b*) treball remunerat no declarat, com el cas de l'economia submergida o el «sector informal»; *c*) producció domèstica i tasques relacionades; *d*) treball voluntari. Fins i tot acceptant les definicions tradicionals de la força de treball, ha existit una tendència a subestimar les taxes de participació de la mà d'obra femenina en les dues primeres àrees, així com també en el cas dels treballadors familiars no remunerats a l'agricultura o en el dels participants en el mercat de treball informal; el problema principal en aquest cas ha consistit a dissenyar mètodes més complets i acurats de recollida de dades, juntament amb el tractament d'alguns temes conceptuals amb relació a la definició de producció de subsistència. En el cas del treball domèstic, el problema ha estat més conceptual; des d'una perspectiva convencional, no ha estat inclòs en cap de les estadístiques perquè se l'ha definit fora del reialme econòmic a menys que es fes com a activitat remunerada. Igualment, pel que fa al treball voluntari, el problema ha estat també conceptual i de definició.

Ester Boserup (1970) va ser una de les primeres autores que va destacar la importància de les activitats de subsistència de les dones, particularment en àrees rurals de països predominantment agrícoles, i que va notar la subestimació d'aquestes activitats en els mètodes convencionals de comptabilitat de la renda nacional. No obstant això, la influència del moviment internacional de les dones des dels anys setanta i el conseqüent treball portat a terme en les organitzacions internacionals i en les ins-

titucions acadèmiques ha estat molt útil per impulsar l'anàlisi i destacar el problema de la invisibilitat del treball de les dones, inclosa la producció domèstica. Aquest esforç ha obert camí pel treball conceptual, metodològic i empíric examinat en aquest article; treball que representa un important progrés cap a mètodes nous i acurats de la recollida de dades així com també una conceptualització més sofisticada del problema i de les seves solucions. L'objecte de l'article és analitzar els aspectes principals d'aquest esforç i avaluar el treball fet i el que resta per fer.

La necessitat de solucionar el problema de la subestimació del treball de les dones a tots els nivells va ser objecte d'un reconeixement important a la Conferència de Nairobi de 1985, que culminà amb la Dècada per a les dones de les Nacions Unides, tal com va ser reflectit en el seu informe *Forward-looking Strategies for the Advancement of Women*. Recomanant amb insistència esforços per mesurar la contribució del treball remunerat i no remunerat «en tots els aspectes i sectors de desenvolupament», l'informe va sancionar oficialment el procés pel qual la subestimació de les activitats econòmiques de les dones havia estat analitzada mentre que els obstacles conceptuals i pràctics per superar el problema s'havien disminuït. Des d'aleshores, les organitzacions internacionals, molts governs oficials i institucions no-governamentals han expressat el seu suport cap a una inclusió més sistemàtica de les estadístiques sobre el treball de les dones en comptes de renda nacionals (NU, 1989; NU Office at Vienna, 1989). L'esforç ha estat realitzat als dos nivells que són més rellevants: les estadístiques de la força de treball i les de la producció.

AVALUANT EL PROBLEMA

Les estadístiques de la força de treball i els informes de la renda nacional van ser històricament dissenyats per recollir informació sobre el nivell i el creixement de l'activitat econòmica i per proveir una base per a una política i planificació econòmica. En les economies capitalistes, el mercat ha estat contemplat sempre com el centre de l'activitat econòmica. D'una manera semblant, la participació en la força de treball i la inclusió de la producció en els informes nacionals han estat definits amb relació a la seva connexió amb el mercat o amb la realització d'algun treball remunerat (tal com va ser definit a la *Conference of Labor Force Statisticians* al 1954). L'anècdota típica del descens del PNB quan un home es casa amb la seva majordoma és ben sabuda pels lectors dels llibres de text de macroeconomia, encara que, com a esposa, les seves activitats a la llar no hagin canviat o fins i tot hagin augmentat. L'explicació de tot això rau en la idea que el treball no remunerat no havia de ser inclòs en la renda nacional, i la persona que el realitzava no havia de ser comptabilitzada com a membre de la força de treball ja que no formava part del mercat o dels intercanvis remunerats de

béns i serveis i, per tant, no era contemplada com econòmicament activa. No obstant això, la noció ha estat aplicada de forma diferent a diverses àrees de l'activitat econòmica.

a) Producció de subsistència o d'autoconsum

Una excepció important a aquesta regla va ser introduïda gradualment, almenys en teoria, amb la comptabilització de la producció de subsistència. Ja al 1947, Kuznets havia advertit de la necessitat de millorar l'encara jove sistema de la comptabilització de la renda nacional per incloure la producció de subsistència; durant els anys cinquanta el sistema de les NU va recomanar mètodes per calcular el seu valor i la proporció de gent implicada, particularment per als països on aquest sector tenia un important pes relatiu en l'economia. Així, països com el Nepal, Papua Nova Guinea, Tanzània i alguns altres van utilitzar mètodes d'estimació de la producció de subsistència durant aquest període, mentre que cap al 1960 un grup laborista de treball d'estadístics africans va recomanar l'estimació de les activitats de les unitats familiars rurals per afegir-les a les de producció de subsistència agrícola, forestal i pesquera (Waring, 1988).

Aquest esforç va ser consolidat amb la definició de la força de treball de 1966, recomanada per la Conferència Internacional d'Estadístics del Treball, que incloïa «*totes les persones de qualsevol sexe que abastessin l'oferta de béns i serveis econòmics*» (OIT, 1976, èmfasi meu). El fet de si l'oferta era abastada o no pel mercat no era rellevant. Aquesta excepció al criteri de mercat es referia particularment a la producció de subsistència, tot i que no era del tot clar el que constituïen «els béns i serveis econòmics». La justificació d'aquesta inclusió es basava en la idea que la producció de subsistència era només a un petit pas de ser intercanviada en el mercat; la seva exclusió dels informes nacionals i de les estadístiques de la força de treball infravalorava el PNB d'un país i distorsionava la informació econòmica sobre el creixement econòmic i els nivells de vida. Tal com va apuntar Boserup:

[...]el sistema actual de la subestimació de les activitats de subsistència no només fa que els països subdesenvolupats semblin més pobres del que realment són en comparació amb els més desenvolupats, sinó que també fa que la taxa de creixement econòmic sembli més alta del que és en realitat (pàg. 163).

De cara a l'objectiu d'enregistrar les activitats econòmiques de les dones, la definició de la força de treball de 1966 no va acabar amb el problema. Malgrat el progrés conceptual per incloure la producció de subsistència en els registres nacionals, la informació estadística sobre les dones que treballen en aquest sector va ser problemàtica per motius diversos: mètodes de recollida de dades, procediments d'enumeració com en els casos en què no es classifica les dones com a part del «treball familiar» i perquè

les dades estadístiques reflecteixen els prejudicis dels informants —homes i dones— respecte al treball de les dones (Benería, 1982).

Igualment, els informes de la renda nacional diferien en la seva definició de béns i serveis econòmics amb relació a la producció no retribuïda. Tal com va mostrar Blades (1975) en una enquesta realitzada a setanta països, malgrat que es va fer un esforç gradual per incorporar la producció de subsistència a l'agricultura en molts països, la classificació d'aquestes activitats ha sofert unes grans variacions de país a país. Atès que el criteri de mercat no es va aplicar d'una manera clara, el que es considerava com una activitat econòmica va esdevenir arbitrari, i es van produir diferències entre països quant a la inclusió d'activitats com el cultiu de l'hort, el transport d'aigua i el processament d'aliments (Dixon-Mueller i Anker, 1988).

Tots aquests factors van donar lloc a una tendència a subestimar la força del treball, el valor dels béns i els serveis produïts. El problema ha afectat les dones en particular, atesa la seva elevada concentració en activitats de subsistència i la seva funció específica en l'esfera domèstica, i perquè sovint es fa difícil dibuixar una línia clara de separació entre ambdues activitats. Amb el pas dels anys, això ha comportat significants disparitats estadístiques entre països, creant així dificultats per a anàlisis comparatives. A causa de l'acceptació general de la necessitat d'incloure la producció de subsistència en la força de treball i en les estadístiques de la renda nacional, el problema es reduïa a adoptar una definició clara de quins són els béns i els serveis econòmics; una tasca que ha estat portada a terme per experts i organitzacions adequades.

b) El sector informal

Un problema diferent és la manca d'informació estadística sobre els treballadors del sector submergit i informal de l'economia. En aquest cas, el problema no és de conceptualització, ja que estem tractant, en principi, amb activitats remunerades, sinó de la manca d'estadístiques fiables sobre el sector. L'absència d'un recull de dades apropiat i sistemàtic només es pot superar amb un esforç per reconèixer la importància d'aquest sector en molts països, i, en el cas de les dones, l'elevada participació de la població femenina. Els diferents projectes de recollecció de dades i estudis de cas d'aquest sector, malgrat haver estat útils per proveir informació i per enfocar l'anàlisi del sector, també han posat de manifest la necessitat d'una informació estadística més sistemàtica (SSP/UCECA, 1976; Portes et al, 1989; Roberts, 1989).

Cal no subestimar les dificultats d'una tasca com aquesta, els estudis provenen d'un sector de caràcter submergit, o almenys en una proporció important, alhora que d'una naturalesa inestable, precària i no regulada que crea molts obstacles per a l'obtenció de dades fiables i per a l'elaboració de fonts de recollida sistemàtica de dades. Malgrat això, es podrien elaborar enquestes més sistemàtiques per fer estimacions sobre el pes

d'aquest sector en les estadístiques de la força de treball i del PNB. En aquest sentit, les NU han portat a terme estudis pilot d'una gran utilitat en diversos països africans, alhora que han proporcionat orientacions per a treballs futurs (UN Statistical Office/ECA/INSTRAW, 1991a i 1991b).

c) Treball domèstic

En el cas de la producció domèstica i de les activitats que s'hi relacionen, el problema ha estat de caràcter diferent; contràriament a la producció de subsistència, aquest tipus de treball no va ser contemplat com a substitut dels béns i serveis d'orientació al mercat, i tampoc no va ser definit com una «activitat econòmica»¹. Fins fa poc temps no hi havia cap intenció d'incloure'l en els comptes de renda nacional i en les estadístiques de la força de treball, ja que no es considerava com una activitat econòmica². Fins i tot un autor com Blades, el qual argumentava que «la frontera de la producció hauria d'abraçar activitats no monetàries, susceptibles de ser substituïdes per activitats monetàries alhora que l'economia va esdevenint més especialitzada», conclouïa que «degut a les dificultats pràctiques de mesura, el cas d'incloure els serveis generals de les mestresses de casa és considerablement més dèbil» (Blades, 1975: 54; èmfasi meu).

La pràctica no va ser qüestionada fins a final dels setanta. Boserup (1970), per exemple, va argumentar fortament a favor de la inclusió en la renda nacional dels «articles alimentaris obtinguts de la cacera, dels productes artesanals fets a casa com roba, calçat, catifes, cistells i cenalles, objectes de ceràmica i altres artesanies, llenya recollida per dones, serveis funeraris, perruqueria, activitats d'esbarjo, i serveis administratius i mèdics tradicionals, juntament amb activitats com la trituració, la despel·lofa i la molta d'aliments i el sacrifici d'animals» (p. 162-63). De tota manera, ella veia aquestes activitats principalment com a producció de subsistència més que com a treball domèstic. Malgrat que destacava l'omissió dels «serveis domèstics de les mestresses de casa» de la renda nacional, no li donava tanta importància com en el cas de la producció d'autoconsum, que recalca que era més important en els països econòmicament menys avançats que en els més industrialitzats. De tota manera, i atès que el treball ha esdevingut més car en els països de rendes elevades, les activitats d'autoconsum com la construcció, la fusteria i les reparacions han crescut conside-

1. El terme «activitat econòmica» és sovint subjecte de confusió; aquí és utilitzat com la participació en la producció, tal com ho ha definit recentment el *UN System of National Income Accounting* (vegeu més endavant).

2. A càire d'il·lustració, la secció sobre «Les definicions i la quantificació de població activa» de la *International Encyclopedia of Social Science* argumenta que les mestresses de casa són excloses de la força de treball perquè la seva inclusió, «per motius d'anàlisi econòmica, no ajudaria els problemes econòmics importants de la societat americana» (pàg. 469, èmfasi meu).

rablement; això probablement donarà lloc a un increment en el nombre d'hores esmerçades en el treball domèstic no remunerat, tal com va ser demostrat en una enquesta realitzada a França en el període 1975-85 (Chadeau, 1989). Aquest índex és reforçat en aquests països per la tendència cap a un decreixement de l'ús del treball domèstic remunerat (Langfeldt, 1987).

La producció, per tant, surt fora de la llar en certs estudis del procés de desenvolupament econòmic, alhora que, com a mínim, una part tornarà a l'esfera domèstica als estadis més avançats, sense tenir en compte la persona que la porti a terme. Si la producció de la unitat familiar no és comptabilitzada, les taxes de creixement són susceptibles de ser sobreestimades quan la producció es mercantilitza; i, per contra, seran subestimades quan torna a la llar. Atesa la divisió predominant del treball i el rol de les dones a la unitat familiar, el problema afecta el treball de les dones en particular, malgrat que en el treball d'esforç propi —com la construcció i les reparacions— també hi involucra els homes.

En qualsevol cas, el problema de la sobreestimació o de la subestimació desapareixeria si tot el treball domèstic i les activitats que s'hi relacionen es tinguessin en compte. Això inclou la necessitat de comptabilitzar totes les tasques que es realitzen de manera simultània —per exemple, quan la dona neteja la casa o va a comprar alhora que té cura dels nens.

Des de la darrereria dels anys setanta, l'absència d'informació estadística sobre el treball domèstic ha estat analitzada en molts cercles i per una varietat de raons. Tal com examinarem més endavant, s'ha progressat a diferents nivells, en el sentit que el que semblava ser gairebé una noció inassolible i força inacceptable la dècada anterior ha esdevingut actualment un assumpte de treball seriós i constructiu, amb específiques implicacions pràctiques, malgrat que encara falta molt per fer.

d) Treball voluntari

Una àrea diferent de treball no comptabilitzat sovint realitzat per dones és la de treball voluntari. L'ampli ventall de tasques pertanyents a aquesta categoria crea problemes conceptuals i metodològics. Conceptualment, es refereix al treball, els beneficiaris del qual no han de ser membres de la família més immediata. A més, no pot ser retribuït directament i no pot formar part d'un programa organitzat. És a dir, el treball voluntari és diferent del domèstic malgrat que hi hagi moltes connexions entre tots dos —com en el cas del treball voluntari portat a terme al propi barri— la qual cosa fa que les fronteres siguin difícils d'establir. A més, mentre algunes tasques voluntàries poden ser vistes com a productives, com ara l'aprenentatge del treball i les organitzacions voluntàries de construcció de cases, n'hi ha d'altres que són més difícils de classificar, com les associades amb el treball caritatiu. Fins i tot en aquest darrer cas

és important enregistrar algunes activitats, en particular si les tasques són substituïdes de tasques que altrament serien remunerades. Les asimetries de gènere amb relació al voluntariat són abundants. Tal com van argumentar les dones a Nova Zelanda quan es van mobilitzar entorn del tema, al 1984, mentre que les contribucions monetàries a la caritat (majoritàriament masculines) són desgravables, les contribucions en temps (majoritàriament femenines) no són ni comptabilitzades. El resultat d'aquesta mobilització va ser la inclusió d'una pregunta sobre el temps dedicat al treball voluntari en el cens de població de 1986 (Waring, 1988).

S'han destacat repetidament nombrosos raons per enregistrar la producció no remunerada i millorar la precisió de la informació estadística en aquesta àrea i en altres tipus d'activitats amb deficiències estadístiques. Aquestes raons varien des de la necessitat de basar la planificació nacional i internacional en un coneixement acurat i un tractament més acurat de la realitat, fins a la necessitat de valorar la contribució de les dones en tots els aspectes del desenvolupament i, per tant, acabar amb la seva invisibilitat. Una altra raó és la necessitat de construir uns índexs més acurats del benestar. Els estudis realitzats en diversos països al llarg del anys indiquen que el valor de les activitats no registrades, una gran part d'elles realitzades per dones, pot oscil·lar entre un terç i la meitat del PNB (Goldschmidt-Clermont, 1983 i 1989). Diferents documents de les NU han destacat repetidament que les estadístiques sobre la contribució de les dones a l'economia poden ser útils per a la planificació dels recursos humans i les estimacions de l'*output* potencial, de les polítiques agrícoles, de les mesures que cal aplicar amb relació al sector informal, i de les diferents polítiques d'ajut i d'estabilització que s'han pres, per exemple, per fer front al deute extern en molts països. Alhora, també poden ser útils per a l'estudi dels models d'estalvi i de consum d'homes i dones per a l'anàlisi de la dinàmica de les unitats familiars, per a estudis regionals i comparatius de la participació d'homes i dones en la producció, i per a estudis de l'ús del temps per gènere (United Nations Office at Vienna, 1989). Unes dades més acurades també poden ser utilitzades per dissenyar polítiques apropiades sobre l'ocupació, la distribució de la renda, el proveïment de la seguretat social, l'equitat retributiva, etc. Tal com ha destacat Goldschmidt-Clermont (1989):

Les dades que cobreixen els sectors registrats i els —fins ara— no registrats de l'economia són necessàries per proveir la base de les polítiques econòmiques, de la distribució equitativa d'hores de treball entre homes i dones, i de les provisions equitatives de seguretat social pels treballadors no remunerats, entre altres (pàg. 2).

D'una manera semblant, una informació sistemàtica sobre producció domèstica i activitats de subsistència facilitaria una estimació més acurada dels nivells de benestar i de la intensificació del treball de les dones que ha resultat de les polítiques d'ajustament en molts països amb problemes del deute extern (Elson, 1991; Benería, 1992).

Aquestes raons s'han utilitzat sobretot durant els darrers quinze anys per argumentar la inclusió de totes les «activitats econòmiques» en la renda nacional i les estadístiques de la força de treball. Des d'un punt de vista conceptual, la batalla contra la invisibilitat del treball de les dones sembla haver estat guanyada, almenys pels especialistes, les dificultats que encara romanen semblen majoritàriament de naturalesa pràctica, malgrat que també s'hagi progressat en aquest punt, un tema que tractem en la secció següent.

LES CONTRIBUCIONS D'UNA DÈCADA

Durant els darrers 10 o 12 anys els avenços cap a una millor comptabilització de la força de treball s'han canalitzat en tres vessants: conceptual, teòric i metodològic. Des d'un punt de vista conceptual, es va donar un significant pas endavant l'any 1982 amb la nova definició de la població econòmicament activa recomanada per la 13a. Conferència Internacional d'Estadístics Laborals, que va clarificar la definició (de 1966) de béns i serveis econòmics tal com estaven «definites pel sistema de comptes nacionals de les Nacions Unides» (Dixon-Mueller i Anker, 1988); és a dir, incloent-hi la producció de subsistència. Això va aproximar aquesta definició de l'activitat econòmica amb els esforços anteriors de molts països per incloure almenys una part de la producció de subsistència en la renda nacional (tot i que, com hem assenyalat anteriorment, excloent sempre el treball domèstic). El que restava per fer era especificar més detalladament quines tasques s'havien d'incloure en la producció de subsistència ja que, tal com destacaven Dixon-Mueller i Anker, «molts països no consideren "econòmiques" activitats com ara la recol·lecció de fruits silvestres, llenya o aigua, el processament de cultius, la cria d'alguns animals domèstics o el fet de tenir cura d'un hort» (pàg. 30).

Atès que Dixon-Mueller i Anker creuen, encertadament, que «una definició única és probable que no sigui adequada per a tot», suggereixen un sistema de definicions per a usos múltiples per tal de construir «dades acurades i comparables de la força de treball que siguin útils per a situacions específiques» (pàg. 32). Una de les definicions proposades, la de la *força de treball total*, va més enllà de la categoria d'activitats de subsistència tal com havia estat definida tradicionalment en els comptes de la renda nacional, ja que, a més de la producció de béns i serveis orientada al mercat i la producció de subsistència, *inclouria el treball domèstic i activitats que s'hi relacionen*.

Aquest suggeriment representa un pas important en l'esforç d'enregistrar la contribució de les dones en l'economia. No és un pas aïllat, ja que forma part de l'esforç realitzat durant la dècada passada en diferents branques del sistema de les Nacions Unides i del debat d'investigadors, acadèmics i de la comunitat de dones que s'han

ocupat d'aquests temes. Per exemple, com a resultat de la recomanació de Nairobi, l'International Research and Training Institute for the Advancement of Women (INSTRAW) i l'Oficina Estadística del Secretariat de les NU han pres el lideratge per passar i promoure la revisió dels comptes de renda nacional i altres informacions estadístiques sobre el treball de les dones. Per aquest motiu, des de 1986 s'han portat a terme diverses trobades internacionals amb resultats que oscil·len des de la revisió de la Standard Classification of Occupations, d'abast internacional, fins a una nova definició de la producció, referent-se a «la creació de béns i serveis que són intercanviables en el mercat, són capaços de ser mercadejats o són produïts amb factors de producció comprats en el mercat». Una altra vegada, aquesta definició és suficientment àmplia per abraçar pràcticament totes les activitats econòmiques que no havien estat comptabilitzades en el passat, tot i que és interessant de destacar que encara està centrada al voltant de la noció de mercat, en lloc de relacionar-se, per exemple, amb la contribució de cada activitat en el benestar social. Això és així malgrat que el criteri de benestar serà cada cop més important si l'activitat econòmica i el creixement són avaluats a partir de la seva contribució al desenvolupament social i no pas a partir d'indicadors estrictament econòmics³.

En resum, s'ha generat un consens important per incloure el treball domèstic en les estadístiques de renda nacional. De tota manera, la majoria de recomanacions han optat pel desenvolupament de comptes separats o suplementaris que permetrien la generació d'estimacions «augmentades» del producte domèstic brut (NU Office at Vienna, 1989). L'objectiu d'aquests «comptes satèl·lit» seria registrar els processos econòmics de la producció no remunerada de béns i serveis en la unitat familiar. No obstant això, no s'ha produït una unanimitat d'opinió amb relació a la inclusió de serveis i treball voluntari; mentre que el Grup d'Experts de 1986 recomanava incloure la producció de béns però no la de serveis en els comptes suplementaris, alguns altres han argumentat que els serveis també haurien de ser inclosos sota dues categories: a) aquells portats a terme per la comunitat —com el treball voluntari en escoles i hospitals, i l'atenció als nens, vells i malalts; b) aquells realitzats en benefici de la unitat familiar.

Ateses les nombroses tasques realitzades a la llar, un important focus de discussió ha estat acordar quines hi han de ser incloses i quines excloses. El criteri operacional més acceptat és el del *principi de la tercera persona*, que, tal com assenyala Lützel (1989), va ser definit per primera vegada per Margaret Reid l'any 1934. D'acord amb aquest principi, la producció domèstica es referiria a les *activitats no remunerades que poden ser realitzades per una tercera persona de forma remunerada*. Així doncs, mentre tasques com comprar, netejar, preparar el menjar i portar els nens a l'escola

3. Vegeu, per exemple, *The Caracas Report on Alternative Development Indicators*, 1990.

s'inclourien sota aquest criteri, mirar la televisió i vestir-se, no ho serien. Tot i que aquest criteri encara pot donar lloc a ambigüitats (el més rics poden tenir una minyona per ajudar-los a vestir-se), en general, representa un pas important en l'establiment d'una definició estàndard que permetria, per exemple, una anàlisi comparativa entre països. El principi també suggereix que com en el cas de l'autoconsum, el mercat es fa servir de punt de referència per establir un principi d'inclusió. De tota manera, s'ha produït un canvi en la conceptualització de l'activitat econòmica cap a la inclusió de tasques no connectades *directament* amb el mercat.

En un àmbit teòric, s'ha progressat particularment amb relació al treball domèstic. L'anàlisi econòmica ha penetrat en l'àrea de la unitat familiar des de diferents perspectives i amb diferents objectius. La literatura neoclàssica ha analitzat la unitat familiar com a mitjà per comprendre la producció domèstica, la divisió sexual del treball dins i fora de la llar, i les decisions que fan referència a la participació de diferents membres de les famílies en la força de treball remunerada (Becker, 1981); les versions feministes d'aquesta anàlisi n'han destacat alguns problemes, tenint més en compte la construcció social de la discriminació per gènere (Blau i Ferber, 1985). Un cos de literatura diferent amb una perspectiva marxiana ha emfasitzat la importància de la producció de la unitat familiar pel manteniment diari i la reproducció de la força de treball i la seva contribució al funcionament global del sistema econòmic. Així doncs, el debat sobre el treball domèstic dels anys setanta va analitzar la *naturalesa* de treball domèstic, els seus lligams amb el mercat, i les relacions socials i de poder establertes entre la persona que guanya el salari i la persona que realitza el treball domèstic (Gardiner, 1985; Molyneux, 1979). En tots els casos, la penetració de l'anàlisi en la unitat familiar ha intensificat el nostre coneixement de la seva funció econòmica, la seva importància per a l'economia, i la necessitat de desenvolupar mètodes per avaluar la seva contribució a la producció i el benestar.

Una discussió teòrica diferent s'ha centrat en un dels obstacles sovint destacats a l'hora de calcular el valor de la producció domèstica: la dificultat de comparar-la amb la producció del mercat. ¿Es pot fer aquesta comparació atès que tenen lloc sota condicions molt diferents?, ¿es poden sumar com si es tractés de productes comparables? En particular, el treball domèstic no està subjecte a la llei del mercat, és a dir, a les pressions competitives típiques de la producció orientada al mercat. Això és degut a dues raons: l'una és que, almenys en algunes economies, no existeix cap producte comercialitzat equivalent a alguns dels béns i serveis produïts a casa; aquest seria el cas de la cura dels nens malalts en societats sense guarderies o hospitals. De tota manera, aquest problema tendeix a desaparèixer a mesura que les economies es mercantilitzen i les activitats de les unitats familiars són transferides a l'esfera del mercat.

La segona raó és que no existeix cap estàndard de productivitat per a la producció domèstica; aquesta producció es pot realitzar a diferents nivells d'eficiència, és a dir,

un mateix *output* es pot produir amb temps o qualitat diferents. Tal com veurem més endavant, això crea dificultats per atribuir valor tant al temps de treball utilitzat en l'activitat domèstica com als productes que aquesta genera. Alguns autors, en canvi, han argumentat que, almenys de forma indirecta, el treball domèstic està subjecte a les pressions competitives del mercat. Folbre (1982), per exemple, ha assenyalat que si l'objectiu principal de les unitats familiars és sobreviure i subsistir, «hi ha un procés pel qual les unitats ineficients no poden sobreviure» (pàg. 321). És a dir, en aquest cas el nivell d'eficiència dels treballadors domèstics es pot comparar, com en el cas de la producció, pel mercat.

La pertinència d'aquestes discussions teòriques a nivell pràctic és òbvia: en la mesura que l'anàlisi econòmica s'ha introduït a l'esfera de la unitat familiar, el valor econòmic del treball domèstic ha estat clarificat, mentre que la seva invisibilitat ha esdevingut més difícil de mantenir, particularment sota la forta pressió generada per la Dècada de la Dona de les Nacions Unides. Cal destacar, també, que una bona proporció del progrés realitzat en temes conceptuals i metodològics amb relació al treball domèstic és aplicable al cas del treball voluntari.

En l'aspecte metodològic, s'ha produït un progrés substancial; d'una banda, en la complexa tasca de dissenyar diferents mètodes per estimar el valor de la producció domèstica. D'una altra, els estudis de temps (*time budget studies*) i enquestes a nivell d'unitats familiars realitzades a molts països han proveït la base empírica per aquesta tasca, sovint amb un ampli mostreig. A més per els estudis empírics han estat molt útils per aprofundir els aspectes teòrics i la dinàmica de les unitats familiars. Com a resultat, s'han introduït dos enfocaments principals en l'estimació del valor del treball domèstic: l'un basat en l'atribució de valor al temps de treball utilitzat (és a dir, un mètode relacionat amb l'*input*) i l'altre basat en l'atribució de preus de mercat als béns i serveis produïts (un mètode relacionat amb l'*output*).

Per a cada enfocament s'han utilitzat diferents mètodes estimatius. Per a les estimacions relacionades amb l'*input*, el problema és decidir quin valor s'atribueix al temps de treball. S'han dissenyat com a mínim tres mètodes:

- a) El mètode de «substitut global» utilitza el cost d'un/a treballador/a domèstic/a llogat/da per portar a terme les diferents tasques domèstiques.
- b) El mètode de «substitut especialitzat» utilitza els costos d'un/a treballador/a especialitzat/da que realitzaria cada tasca específica d'acord amb la seva especialització.
- c) El mètode del «cost d'oportunitat» està basat en el salari que rebria una persona que realitza el treball domèstic si ella/ell treballés al mercat.

Cada mètode presenta alguns avantatges i inconvenients. El mètode de substitut glo-

bal tendeix cap a estimacions molt baixes ja que les treballadores domèstiques són al capdavant de la jerarquia salarial. A més, la treballadora domèstica probablement no fa tot el treball de la unitat familiar; a menys que es dissenyi un mètode per incloure la contribució total de tots els membres de la unitat, es reforçarà la tendència a una baixa estimació. Contràriament, utilitzant els costos d'un/a substitut/a especialitzat/a, tendirà a estimacions relativament elevades malgrat que més indicatives del valor del mercat. Un problema pràctic associat amb aquest mètode és la necessitat de desagregar cada tasca domèstica i d'imputar el salari de l'especialista, amb les consegüents dificultats de comparar la productivitat domèstica i la del mercat esmentada anteriorment.

El mètode del cost d'oportunitat, d'altra banda, tendeix a donar un ampli ventall d'estimacions, depenent de les qualificacions i del salari adequat a cada individu que realitzi el treball. Això pot donar lloc a estimacions força absurdes ja que, per exemple, a un menjar produït per un metge li serà atribuït un valor més alt que el mateix menjar preparat per un treballador no qualificat, encara que aquest darrer pugui ser millor cuiner/a. Un altre problema que ha estat destacat repetidament és el de la tautologia representada pel fet que si el cuiner és una mestressa de casa a temps complet, els seus costos d'oportunitat (que depenen dels ingressos que ella trauria com a membre de la força de treball remunerada) estan influenciats a vegades per la seva condició de mestressa de casa⁴. Tal com assenyalen Ferber i Birnbaum (1980), «una persona que ha estat expulsada del mercat de treball, especialment quan hi ha estat un llarg temps, no tindrà una informació acreditada sobre quant podria guanyar, o fins i tot de si podria trobar un treball». La seva anàlisi suggereix que aquest enfocament, en el millor dels casos, proveeix únicament «un límit mínim del valor del treball domèstic» (pàg. 391).

Les estimacions relacionades amb l'*output* requereixen algun mètode d'avaluar els productes obtinguts, per exemple l'estimació del seu valor a preus de mercat, i de deduir els costos dels *inputs*. El problema torna a ser decidir quins béns i serveis de mercat són equivalents als produïts a la unitat familiar, i quin preu s'atribueix als *inputs* com el treball i les matèries primeres utilitzades a nivell domèstic —com, per exemple, la llenya recollida, les verdures cultivades a l'hort i els utensilis fets a casa—. A nivell empíric, el mètode d'obtenir dades a partir de pressupostos de temps, salaris per hora, i un membre relativament elevat de preus de mercaderies i altres variables és complex i llarg. Les formes d'avaluació, per exemple, s'han de basar en una anàlisi d'activitats com les següents:

4. L'evidència empírica ha mostrat d'una manera abrumadora que, amb el mateix nivell de qualificació, els salaris de les dones com a mestresses de casa a temps complet, o com a principals responsables del treball domèstic i de la cura dels fills, no els permet d'acumular el mateix aprenentatge i experiència de treball que els homes, amb el corresponent impacte sobre els seus ingressos actuals i potencials.

- preparació de menjars: *frequència i contingut* de diversos tipus de menjars preparats a casa;
- *preservació dels aliments*, amb la corresponent quantitat preservada de fruita, vegetals, peix, etc.;
- *cura dels membres «depenents» (nens, malalts, vells)*, la qual cosa requereix dades sobre el nombre i l'edat dels nens, sobre si es fa a temps parcial o a temps complet, etc.;
- *tasques de manteniment de l'habitatge*, amb les corresponents dades sobre la freqüència de les reparacions, la superfície i el tipus de conservació, etc.;
- *cura de la roba*, incloent-hi la freqüència i la quantitat;
- *treball artesanal d'autoconsum*: quantitat de peces de roba fetes a casa, tipus i qualitat, etc.

Mentre que actualment es pot obtenir una petita proporció d'aquestes dades a partir dels censos existents i d'enquestes fetes a nivell nacional, la majoria s'han de crear per mitjà d'enquestes parcials. És aquest precisament el tipus de dades que la informació estadística sistemàtica podria proveir. En quina periodicitat s'haurien d'elaborar aquestes estadístiques dependrà de la disponibilitat de recursos i de les necessitats d'informació. Lutz (1989), per exemple, ha suggerit que els «informes satèl·lit» es podrien presentar cada uns quants anys en lloc d'annualment. Tot i que això representaria un pas endavant, aquestes estadístiques intermitents no permetrien, per exemple, estimar l'efecte de les fluctuacions cícliques sobre el treball domèstic i l'impacte de les polítiques d'ajut actuals a mots països sobre la intensificació del treball domèstic.

Una altra dificultat per obtenir el «valor afegit brut» en les estimacions relacionades amb l'*output* prové de la necessitat de tenir en compte la depreciació dels béns de consum duradors, com els electrodomèstics. Amb tot i això, no hi ha cap raó per creure que és una tasca impossible, ja que problemes similars més difícils han estat tractats quant a la depreciació del capital en la producció industrial. Una tasca més fàcil és evitar el doble compte amb relació a la producció que ja s'ha considerat en les estadístiques nacionals, com també en el cas de l'autoconstrucció d'habitatges o de la producció agrícola de subsistència.

La contraposició dels mètodes *input* i *output* també creen altres problemes. Per exemple, si en llocs on no hi ha aigua potable a domicili (a causa d'una sequera, per exemple) les dones han de caminar més per anar-la a buscar, un estimació *input* evidenciarà un increment malgrat que no n'hi ha cap de l'*output*. Això suggeriria que, en termes de benestar, un mètode relacionat amb l'*output* seria superior, ja que en aquest cas, no es pot dir que s'ha produït un increment en el benestar. D'altra banda, des de la perspectiva de la comptabilització del treball de les dones, és important destacar precisament que l'esforç necessari per portar la mateixa quantitat d'aigua ha

augmentat, encara que no ho hagi fet el producte final, per la qual cosa un mètode relacionat amb *l'input* és superior.

Aquestes dificultats, encara que reals, no són insuperables. El progrés realitzat i les directrius facilitades per les organitzacions internacionals han deixat un fonament important des del qual es pot procedir. Tal com assenyala Goldschmidt-Clermont (1989:9), «La responsabilitat principal per tirar endavant l'avaluació de les activitats domèstiques es troba avui a nivell de cada país». Malgrat que es tracta d'una tasca no gens fàcil, particularment en països amb prejudicis masculistes, profundament arrelats, la voluntat política en cada país es pot reforçar ara amb l'ajut internacional i la possibilitat de referir-se a les directrius internacionals. Ara cal un esforç semblant amb relació al treball voluntari. A nivell pràctic, es necessitaran recursos per establir fonts periòdiques de recollida de dades i elaboració d'informació estadística. Tractarem d'aquest tema en la secció següent.

INFORMACIÓ ESTADÍSTICA: OBJECTIUS I PROBLEMES

Per cadascuna de les quatre àrees esmentades anteriorment, cal generar nous grups de dades a nivell nacional i internacional. En alguns casos, es poden construir sobre mecanismes i institucions existents i poden representar un esforç mínim —com l'afegit de preguntes als censos existents. No obstant això, no s'haurien de subestimar les dificultats pràctiques d'un tractament adequat del problema. Tal com destaca un informe recent de les NU (1989), les causes de la resistència a un esforç com aquest són de naturalesa diferent i comprenen: *a)* una manca de conscienciació amb els problemes i amb les seves possibles solucions; *b)* una creença en l'adequació del sistema actual i resistència al canvi; *c)* problemes tècnics relacionats amb qüestions conceptuals i metodològiques, incloent les dificultats de recollir dades fidedignes i sistemàtiques a gran escala; *d)* consideració de costos, un problema que pot representar un obstacle, més gran als països de renda baixa

A nivell de cada país, un punt de partida és l'anàlisi acurada dels diferents censos i informes realitzats regularment per corregir els biaixos existents i veure fins a quin punt poden incorporar preguntes addicionals i informació respecte al gènere. Aquests inclouen els *censos de població* i les *estadístiques de la producció*, com també les de la *força de treball* i les *enquestes de les unitats familiars*. Per exemple, els biaixos masculins en els censos de població existents, com el fet de demanar la informació al cap de família, sovint donant per suposat que es tracta d'un home, han conduït a unes dades inacurades del treball de les dones (Standing, 1983; Dixon-Mueller i Anker, 1988). Igualment, la definició de variables en les enquestes sobre la població activa han conduït a la subestimació típica de les activitats de les dones, emfasitzada en

aquest article. Les enquestes familiars, d'altra banda, han generat els seus propis problemes. Un exemple n'és la forma com s'han exposat les preguntes sobre la distribució dels recursos entre els membres de la unitat familiar. Per il·lustrar-ho amb un exemple d'un informe de les NU, atès que hi ha evidència en molts casos d'un nivell de consum més alt de productes innecessaris entre homes que entre dones, seria important, per exemple, saber «quina proporció de la renda de les unitats es dedica al consum d'alcohol per part dels homes i els seus amics per tal d'obtenir una resposta actitudinal a la qüestió sobre el control de la renda familiar» (Nacions Unides, 1989:9). És a dir, centrant-nos en la qüestió del consum d'alcohol masculí, podríem destacar més concretament els problemes existents i suggerir les polítiques corresponents, que no pas si ens centrem en el control de la renda familiar.

Per solventar aquests problemes, s'ha de procedir en quatre fronts:

a) Definitori. Implica una revisió dels conceptes utilitzats amb el procés de recollida de dades i de classificació estadística. La tasca comença amb les definicions i classificacions internacionals estàndards, endinsant-se en els nivells estatals i regionals⁵. Inclou una definició clara de les paraules clau utilitzades en els censos i els informes, els quals poden ser interpretats d'una manera molt diferent per cada informant (Dixon-Mueller i Anker, 1988). Aquest és el cas de paraules com «matrimoni», «família», «unitat familiar», «treball», «ocupació», «treball domèstic», «treballador familiar», «ocupació primària» o «activitat principal». Comprèn, també, una definició clara de les tasques a fi d'identificar quan dues (o més) són portades a terme al mateix temps o quan un informant realitza simultàniament múltiples activitats. Cal emfasitzar la importància de clarificar conceptes i definicions com a base per estandarditzar les dades a fi de facilitar comparacions regionals i entre països. Finalment, les enquestes familiars poden millorar si es fan les mateixes preguntes a diferents membres de la família per tal de comprovar la precisió de les respostes.

b) Tècnic i metodològic. Tracta de qüestions sobre el «com», les quals influencien el resultat de la recollida de dades. Un projecte de l'Organització Internacional del Treball (OIT) sobre la millora de la recollida de dades i els mètodes d'avaluació, per exemple, mostrava que la precisió de la informació sobre la població activa femenina podia estar influenciada pel tipus de qüestionari utilitzat, el sexe i l'edat de l'enquestador, i pel fet que els informants responguin per altres persones (Anker, 1983). El

5. És interessant de destacar que països amb economies molt diferents mostren problemes de definició i de classificació semblants. Per exemple, els temes relacionats amb la producció de subsistència afecten no solament els països agrícoles de renda baixa sinó també els de renda elevada. Per il·lustrar-ho, una enquesta realitzada el 1977 pel Departament d'Agricultura dels Estats Units estimava que el 18 per cent de la quantitat total dedicada a les verdures consumides per les llars eren produïdes a casa (Waring, 1988).

disseny del qüestionari i la manera com són fetes les preguntes pot ser també rellevant i ajustable a cada situació específica —com, per exemple, les preguntes relacionades amb períodes de treball més curts o més llargs o amb l'adequació de les preguntes a les variacions cícliques—. Les qüestions tècniques i metodològiques també apareixen en el moment de fer la codificació, edició, avaluació i interpretació de les dades. Pot ser important, per exemple, comprovar i interpretar números que mostren una proporció relativament elevada de dones sota les categories del «no ho sé» o el «no contesta» a fi d'evitar biaixos i malentesos.

c) Cultural. A fi d'evitar la imposició dels estàndards i les pràctiques d'un país sobre els altres. L'informe de les NU (1989) esmentat anteriorment, per exemple, ha advertit amb raó sobre la incorporació dels biaixos occidentals en els qüestionaris que tracten d'altres cultures. L'assumpció de la família nuclear com la norma universal és un exemple típic que ja no s'adequa ni tan sols a alguns països occidentals, particularment amb relació a alguns grups ètnics (Hartmann, 1987; Baca-Zinn, 1987). Les diferències en aquest sentit poden donar lloc fins i tot a problemes de definició, com per exemple en el cas de si les famílies polígames constitueixen una unitat familiar o més. La recomanació que «aquestes decisions culturals haurien d'estar fetes per professionals locals» (NU, 1989: 19) sembla molt apropiada en aquests casos.

d) Pràctic. Tracta de la implementació i de la necessitat d'aprenentatge i supervisió dels entrevistadors i treballadors dels censos, fent publicitat de censos i enquestes per tal d'obtenir una participació òptima, evitar el llenguatge i les actituds sexistes i preparar els manuals dels enquestadors. En cada cas, s'ha de posar èmfasi a sensibilitzar sobre els biaixos relacionats amb el gènere, per tal d'evitar problemes passats en un futur. En aquest mateix sentit, també és important la sensibilitat als biaixos per classe específics per a cada país.

La majoria d'aquestes qüestions han estat discutides i s'han presentat en la literatura referent a l'avaluació i la recollida acurada de les activitats de les dones al llarg d'una dècada. Tot i que és probable que sorgeixin problemes mentre es va fent l'esforç d'implementació, el treball de fons ja s'ha realitzat i pot servir de guia útil pel treball que es realitzi a nivell de cada país.

LA UTILITZACIÓ D'INFORMACIÓ ESTADÍSTICA SOBRE EL TREBALL DE LES DONES: NOUS ESTUDIS

Per als que hem estat involucrats en la problemàtica sobre la informació estadística del treball de les dones, la recomanació de Nairobi, en la qual es demanen esforços

apropiats de les NU per tractar aquest tema, va suggerir unes qüestions inesperades: què passaria si les activitats econòmiques de les dones en general i el treball domèstic en particular fossin estimades acuradament en tots els països?, ¿quin resultat se'n trauria?, ¿per a quins objectius es pot utilitzar la nova informació?, ¿quins efectes hauríem d'esperar d'un esforç com aquest?

Els diversos usos d'aquesta informació estadística per la política i la planificació a diferents nivells ha estat destacada ja anteriorment. A més, des de la darrereria dels anys setanta han aparegut una varietat d'estudis que mostren la utilitat d'una informació més acurada. Alguns d'aquests estudis han estat de naturalesa històrica, proveint un re-examen de dades antigues i una nova visió del marc en el qual la funció econòmica de les dones ha estat prèviament subestimada i sovint distorsionada (Conk, 1981; Ciancanelli, 1983; Folbre, 1989; Garcia Ramon et al., 1991). Per mitjà de noves anàlisis de dades i documents històrics prèviament ignorats, han redreçat el document empíric i destacat «els conceptes androcèntrics i les normes patriarcal» que van permetre la categorització del treball en els censos i les sèries estadístiques dels països. En el cas dels Estats Units, per exemple, s'ha demostrat que les rendes generades per les activitats de les dones no eren comptabilitzades en els censos, a causa de la definició de la «participació en l'economia de mercat com la única forma de treball productiu» (Folbre, 1989: 547). Com a resultat, fins i tot les activitats que eren importants fonts de renda familiar, com l'hospedatge, particularment a les ciutats, van ser ignorades, i les relacionades amb elles no van ser classificades com a «remunerades». La subestimació sistemàtica de les activitats generadores d'ingressos era paral·lela a la subestimació de la població activa femenina, uns biaixos que els estudis recents han començat a corregir.

Dels estudis realitzats als països del Tercer Món, s'han extret conclusions semblants, la majoria relacionades amb dades recents. Com en el cas dels països més industrialitzats, la subestimació del treball de les dones s'ha produït tant en les activitats remunerades com en les no remunerades. Mentre el sector informal tipifica la subestimació de les activitats remunerades, el sector agrícola sovint no inclou les «treballadores familiars», que s'encarreguen tant de l'agricultura de subsistència com de l'orientada al mercat (Benería, 1982). En la seva anàlisi dels censos d'Amèrica Llatina durant els anys setanta, Wainerman i Lattes (1981) van mostrar que en els països on s'havien realitzat enquestes familiars les taxes de participació femenina en la població activa que provenien d'aquestes enquestes eren considerablement més elevades que les registrades per mitjà dels censos. Les enquestes per països han arribat a conclusions semblants per a Amèrica Llatina (Deere, 1977; Baez, 1990) i altres regions (Dixon-Mueller i Anker, 1988).

Les disparitats entre les xifres oficials i les revisades han estat sovint molt grans. En l'estudi de Deere de la regió Andina, la proporció de dones que participaven en la producció agrícola va ser aproximadament del 21 per cent mentre que la xifra ofi-

cial era del 3 per cent. A la República Dominicana, una redefinició de les taxes d'activitat pel 1985 per incloure la producció d'autoconsum va donar lloc a unes taxes d'activitat similars pels homes i per les dones, mentre que les taxes pels homes eren dues vegades superiors (depenent de l'edat) segons les estimacions oficials (Baez, 1990). També s'han registrat disparitats importants als països islàmics, a l'Índia, etc. (Benería, 1982; Dixon-Mueller i Anker, 1988).

La darrera dècada ha generat també un interès renovat en les estimacions del pes relatiu del treball domèstic, tant en les xifres del PNB com en l'economia familiar, amb estudis importants portats a terme en els països de rendes elevades. A Alemanya, per exemple, diferents estimacions mostren que el valor oficial del PNB oscil·la entre el 30 i el 50 per cent (Langfeldt, 1987). A França, un estudi de l'INSEE basat en una àmplia enquesta sobre horaris i ús del temps pel període 1974-1975 i 1985-1986 mostrava que, en primer lloc, el nombre total d'hores dedicades al treball domèstic no remunerat excedia, en una proporció creixent, el nombre total d'hores treballades en el mercat i representava el 56% del treball total el 1975 i el 61% el 1985. En segon lloc, l'estudi observava que les dones realitzaven el doble de treball domèstic que els homes, encara que amb una tendència decreixent: des del 72% el 1975 fins al 66% el 1985, mentre que el fet de compartir-lo amb els homes s'anava incrementant. Finalment, l'estudi posava en evidència que les mestresses de casa a temps complet dedicaven més temps en el treball domèstic que les dones integrades en la força de treball, encara que el nombre d'hores treballades a la llar va davallar un 9% entre 1975 i 1985.

A l'àrea de Barcelona s'ha realitzat un estudi interessant sobre el pes relatiu del treball domèstic en les economies domèstiques (Carrasco et al, 1992). Basat en una enquesta a les llars, l'estudi n'estableix tres categories: a) el valor del treball domèstic, b) el valor dels serveis socials percebuts («salari social») i c) el total d'ingressos familiars. Els resultats mostren que, a pesar que el valor absolut del treball domèstic és més elevat per les unitats familiars de categoria de renda mitjana (seguida per la renda baixa), el seu pes relatiu dins el total de a, b i c és més gran entre les unitats de renda baixa (50,9%), seguit pels grups de renda mitjana (40,9%) i els de renda alta (20,5%). L'estudi, per tant, indica clarament que el pes del treball domèstic dins l'economia de la unitat familiar té una correlació amb la classe social, de manera que les unitats de renda més baixa depenen més fortament dels béns i serveis no remunerats produïts a la llar, mentre que les famílies de renda alta utilitzen el mercat per proveir-se.

Aquests estudis tenen implicacions clares per a la política i la planificació econòmico-social, i mostren la utilitat de la informació estadística sobre el treball de les dones. De tota manera, encara no poden sorgir d'unes estadístiques més completes i estandarditzades a nivell nacional i internacional. *La necessitat de tirar endavant aquest projecte hauria de ser evident, sobretot a mesura que l'objectiu dels comptes de la renda nacional i de les estadístiques de la força de treball passi de mesurar els béns*

i serveis intercanviats a través del mercat cap al proveïment d'indicadors més sofisticats del benestar social i del desenvolupament humà. La necessitat de recollir estadístiques més sistemàtiques sobre les quatre àrees analitzades en aquest article, les quals han estat la causa de la invisibilitat del treball de les dones, hauria de ser un projecte important en tots els països.

BIBLIOGRAFIA

- ANKER, Richard (1983), «Effect on Reported Levels of Female Labor Force Participation in Developing Countries of Questionnaire Design, Sex of Interviewer, and Sex/Proxy Status of Respondent: Description of a Methodological Field Experiment», OIT, Population and Labor Policies Programme, Working Paper No. 137.
- BACA-ZINN, Maxine (1987), «Structural Transformation and Minority Families», a L. Benería i G. Stimpson (eds.), *Women, Households and the Economy*, New Brunswick: Rutgers University Press: 155-72.
- BAEZ, Clara, «Hasta dónde la economía dominicana descansa en el trabajo de las mujeres?» (còpia sense publicació).
- BECKER, Gary (1981), *A Treatise on the Family*, Cambridge: Harvard University Press.
- BENERÍA, Lourdes (1982), «Accounting for Women's Work», a L. Benería (ed.), *Women and Development. The Sexual Division of Labor in Rural Societies*, New York: Praeger.
- (1982), «The Mexican Debt Crisis: Restructuring the Economy and the Household», a L. Benería i S. Feldman (eds.), *Economic Crises, Persistent Poverty and Women's Work*, Westview Press.
- BLADES, Derek W. (1975), *Non-monetary (Subsistence) Activities in the National Accounts of Developing Countries*, Paris: OECD.
- BLAU, Francine D. i FERBER, Marianne A. (1986), *The Economics of Women. Men and Work*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- BOSERUP, Ester (1970), *Woman's Role in Economic Development*, London: George Allen and Unwin.
- CARRASCO, Cristina et al. (1992), *El trabajo doméstico y la reproducción social*, Madrid: Instituto de la Mujer.
- CHADEAU, Ann (1985), «Measuring Household Activities: Some International Comparisons», *The Review of Income and Wealth*, serie 31, No. 3: 237-54.
- , (1989), «Measuring Household Production: Conceptual Issues and Results for France», article presentat al Second ECE/INSTRAW Joint Meeting on Statistics of Women, Ginebra, 13-16 de novembre, 1989, INSTRAW/AC.4/44.
- CHADEAU, Ann i ROY, Caroline, (1986), «Relating Households' Final Consumption to Household Activities: Substitutability of Complementarity Between Market and Non-Market Production», *The Review of Income and Wealth*, sèrie 32, No. 4: 387-408.
- CIANCANELLI, Penelope (1983), «Women's Transition to Wage Labor: A Critique of Labor Force Participation of Married Women in the United States, 1890-1930», tesis doctoral, Department of Economics, The New School for Social Research, New York.
- CONK, Margo (1981), «Accuracy, Efficiency and Bias: The Interpretation of Women's Work in the US Census Statistics of Occupations, 1890-1960», *Historical Methods*, 14 (primavera): 65-72.

- DEERE, Carmen Diana (1977), «The Agricultural Division of Labor by Sex: Myths, Facts and Contradictions in the Northern Peruvian Sierra», article presentat al Joint Meeting of the Latin American Studies Association and the African Studies Association, Houston, Texas.
- DIXON-MUELLER, Ruth i ANKER, Richard (1988), *Assessing women's economic contribution to development*, Geneva, ILO, Training in Population, Human Resources and Development Planning, 6.
- ELSON, Diane (1991), «Male bias in macro-economics: the case of structural adjustment» a D. Elson (ed.), *Male Bias in the Development Process*, Manchester University Press, Ch. 7:164-90.
- FERBER, Marianne A. i BIRNBAUM, Bonnie G. (1980), «Housework: Priceless or Valueless?», *Review of Income and Wealth*, sèrie 26, No. 4, desembre, pp. 387-400.
- FOLBRE, Nancy i ABEL, Marjorie (1989), «Women's Work and Women's Households: Gender Bias in the US Census», *Social Research*, Vol. 56, No. 3 (tardor), pp. 545-69.
- GARDINER, Jean (1975), «Women's Domestic Labor», *New Left Review*, 89, gener-febrer: 47-58.
- GARCIA RAMON, Mª Dolores, et al. (1991), «Explotación agraria familiar y trabajo de la mujer: estudio comparativo entre Andalucía, Cataluña y Galicia», a Lola G. Luna (ed.), *Mujeres y Sociedad*, Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias.
- GOLDSCHMIDT-CLERMONT, Luisella (1983), *Unpaid work in the household*, Ginebra: OIT.
- (1989), «Valuing Domestic Activities», article presentat al Second ECE/INSTRAW Joint Meeting on Statistics of Women, Ginebra, 13-16 de novembre, 1989. INSTRAW/AC.4/34.
- HARTMANN, Heidi (1987), «Changes in Women's Economic and Family Roles in Post-World War II United States», a Benería i Stimpson (ed.), op. cit.: 33-64.
- KUZNETS, Simon (1954), *National Income and its Composition, 1919-1938*, New York: National Bureau of Economic Research.
- LANGFELDT, Enno (1987), «Trabajo no remunerado en el contexto familiar», *Revista de Estudios Económicos*, No. 1: 131-46.
- LÜTZEL, Heinrich (1989), «Household Production and national Accounts», article presentat al Second ECE/INSTRAW Joint Meeting, Ginebra, 13-16 de novembre, INSTRAW/AC.4/32.
- MATA, A. (1989), «Women in Economic Activity», article presentat al Second ECE/INSTRAW Joint Meeting on Statistics of Women, Ginebra, 13-16 de novembre, INSTRAW/AC.4/30.
- MOLYNEUX, Maxine (1979), «Beyond the Domestic Labor Debate», *The New Left Review*, No. 115, juliol-agost.
- MURPHY, Martin (1982), «Comparative Estimates of the Value of Household Work in the United States for 1976», *The Review of Income and Wealth*, març: 29-44.
- NACIONES UNIDAS (1989), *Improving Statistics and Indicators on Women Using Households Surveys*, New York: Statistical Office/INSTRAW, Studies in Methods, Series F, No. 48.
- OIT (Organización Internacional del Trabajo) (1976), *International Recommendations on Labor Statistics*, Ginebra.
- PORTES, Alejandro et al. (1991), *La economía informal*, Buenos Aires: Planeta.
- ROBERTS, Bryant (1989), «Urban Labor Services and Structural Adjustment», article presentat al Seminar on Labor Market Policies and Structural Adjustment, OIT, Ginebra, 29 novembre-1 desembre.
- STANDING, Guy (1983), «A Labour Status Approach to Labour Statistics», OIT: Population and Labor Policies Programme, Working Paper No. 139.
- SSP/UCECA (Secretaría de Programación y Presupuesto/Unidad Coordinadora de Empleo, Capacitación y Adiestramiento) (1976), *La Ocupación Informal en Áreas Urbanas*, México, D.F., desembre.
- The Caracas Report on Alternative Development Indicators (1990), *Redefining Wealth and Progress*, Indianapolis: Knowledge Systems.
- , Office at Vienna (1989), *World Survey on the Role of Women in Development*, New York.

- , Statistical Commission (1983), «Demographic and Social Statistics: Social Indicators and Link Among Social, Demographic and Related Economic and Environment Statistics», E/CN.3/1983/18.
 - , Statistical Office/ECA/INSTRAW (1991a), *Handbook on Compilation of Statistics on Women in the Informal Sector in Industry, Trade and Services in Africa*, Santo Domingo i New York.
 - (1991b), *Synthesis of Pilot Studies on Compilation of Statistics on Women in the Informal Sector in Industry, Trade and Services in Four African Countries*, Santo Domingo i New York.
- WAINERMANN, Catalina H. i RECCHINI DE LATTES, Zulma (1981), *El trabajo femenino en el banquillo de los acusados*, México, D.F.: Population Council/Terra Nova.
- WARING, Marilyn (1988), *If Women Counted*, New York: Harper & Row, Publishers.